

บทสรุปงานวิจัยไ้บ้าน

"นิเวศวิทยาและประวัติศาสตร์

ป่าบุงป่าทามลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง"

งานวิจัยไ้บ้าน "นิเวศวิทยาและประวัติศาสตร์ป่าบุงป่าทามลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง" จัดทำโดยคณะนักวิจัยไ้บ้าน บ้านท่าบ่อ บ้านปากยาม บ้านอ้วน และบ้านยางออย อำเภอศรีสงคราม จังหวัดนครพนม ดำเนินการระหว่างเดือนสิงหาคม ๒๕๕๖-เดือนมีนาคม ๒๕๕๘ โดยการสนับสนุนของโครงการอนุรักษ์และใช้ประโยชน์ทางความหลากหลายทางชีวภาพอย่างยั่งยืนในพื้นที่ชุ่มน้ำลุ่มแม่น้ำโขง สหภาพสากลว่าด้วยการอนุรักษ์ เครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และชมรมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมนครพนม

งานวิจัยไ้บ้านนี้ได้นำเอาวิธีวิทยาแบบ "วิจัยไ้บ้าน" มาปรับใช้ โดยให้ความสำคัญกับความรู้ของไ้บ้านเรื่องระบบนิเวศและการเข้าถึงทรัพยากรประวัติศาสตร์ชุมชนทั้งการตั้งถิ่นฐาน ระบบเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และวิถีชีวิตของไ้บ้านในป่าทามลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง

ด้านนิเวศ การศึกษาพบว่า แม่น้ำสงครามซึ่งมีความยาวประมาณ ๔๒๐ กิโลเมตร เป็นแม่น้ำที่อุดมสมบูรณ์โดยเฉพาะตอนล่างของแม่น้ำที่เป็นระบบนิเวศแบบป่าบุงป่าทามที่ในฤดูฝนจะเกิดน้ำท่วมหลากประมาณ ๓-๔ เดือน ทำให้เกิดทะเลสาบน้ำจืดกว้างใหญ่ครอบคลุมพื้นที่ถึง ๕๐๐,๐๐๐-๖๐๐,๐๐๐ ไร่ มีความยาวประมาณ ๒๐๐ กิโลเมตรนับจากปากแม่น้ำขึ้นไป น้ำหลากนี้เป็นอิทธิพลมาจากน้ำเหนือและน้ำจากลำน้ำโขงที่ไหลย้อนเข้ามาตามลำน้ำสงครามลักษณะคล้ายคลึงกับทะเลสาบเขมร

ลุ่มน้ำสงครามตอนล่างมีเอกลักษณ์เฉพาะ คือ มีป่าไม้ที่ทนต่อน้ำท่วม โดยเฉพาะไม้กะเซขึ้นอยู่ตามตลิ่งน้ำท่วมถึง ริมแม่น้ำสงคราม

นักวิจัยไต้หวันพบว่า ป่าทามลุ่มน้ำสงครามตอนล่างมีระบบนิเวศที่ สลับซับซ้อนโดยมีระบบนิเวศย่อยถึง ๒๘ ระบบ ระบบนิเวศย่อยนี้ทำให้ป่าทาม ลุ่มน้ำสงครามตอนล่างมีพรรณพืชและพันธุ์สัตว์น้ำที่หลากหลาย สำรวจพบ พรรณพืชมากกว่า ๒๐๘ ชนิด พันธุ์ปลา ๑๒๔ ชนิด เต่า ๕ ชนิด กุ้ง ๔ ชนิด หอย ๑๐ ชนิด ปู ๔ ชนิด และแมงอีก ๖ ชนิด

ในจำนวนปลา ๑๒๔ ชนิดที่สำรวจพบ เป็นปลาธรรมชาติ ๑๑๕ ชนิด แบ่งออกเป็นปลาที่พบในลุ่มน้ำสงครามตลอดปี ๕๘ ชนิด และเป็นปลาที่อพยพ จากแม่น้ำโขง ๕๗ ชนิด ซึ่งรวมถึงปลาน้ำจืดที่อพยพเข้ามาหากินตะไคร่น้ำและ ดินเหนียวตามหนองในป่าทามในฤดูน้ำหลาก บันทึกของไต้หวันปรากฏว่าเคยมี การจับปลาน้ำจืดได้น้ำหนักสูงสุดถึง ๒๗๐ กิโลกรัม บริเวณหาดตาก้า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕ และ พ.ศ. ๒๔๙๖

ด้านประวัติศาสตร์ งานวิจัยไต้หวันพบว่า ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร ธรรมชาติประกอบกับแม่น้ำสงครามตอนล่างเป็นเส้นทางการคมนาคมสำคัญ ที่เชื่อมต่อระหว่างแอ่งสกลนครกับชุมชนสองฝั่งแม่น้ำโขง ทำให้บริเวณลุ่มน้ำ สงครามตอนล่างมีผู้คนหลากหลายชาติพันธุ์อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานมาแต่โบราณ

นักวิจัยไต้หวันระบุว่า คนเขมร (ไต้หวันเรียกว่าขอม) และคนลาวเป็น คนกลุ่มแรกๆ ที่เดินทางเข้ามาค้าขายในเขตลุ่มน้ำสงคราม โดยชาวเขมรเดินทาง มาด้วย "เรือกะแซง" ตามลำน้ำสาขาของแม่น้ำโขงรวมถึงลำน้ำสงครามเพื่อขาย เครื่องเงิน เครื่องทอง มีด ดาบ ส่วนคนลาวจากแขวงสะหวันเขต แขวงคำม่วน ถ่อเรือกะแซงขึ้นมาตามน้ำโขงเข้ามาในลำน้ำสงครามเพื่อขายข้าวและรับซื้อเกลือ กลับไปขายยังประเทศลาว

ในสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ คนญวนได้อพยพเข้ามาอยู่ตามเมืองใหญ่ๆ ริมฝั่งแม่น้ำโขงในประเทศไทย ส่วนหนึ่งทำงานเป็นลูกจ้างนายอ้อยเรือกะแซงขนส่ง สินค้าตามลำน้ำโขงและลำน้ำสาขาของแม่น้ำโขงรวมถึงแม่น้ำสงคราม เมื่อเห็น ความอุดมสมบูรณ์ของป่าทามจึงเลิกเป็นลูกจ้างหันมาตั้งบ้านเรือนเพื่อหาปลา

หลังจากนั้นก็มีคนหลากหลายชาติพันธุ์อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตแม่น้ำ สงครามทั้งไต้หวันจากพื้นที่ต่างๆ ในภาคอีสาน ไส้ ลาว ญ้อ และจีน กลุ่มคนที่

อพยพเข้ามาที่หลังนี้เข้ามาอาศัยอยู่ร่วมกับชุมชนที่ตั้งอยู่เดิมหรือตั้งชุมชนใหม่เพื่อหาปลา ทำนาแข่ง (นาปรัง) ในลำห้วย ปลูกผักในทาม ค้าขาย และเป็นลูกจ้างชนของขึ้นลงเรือกะแซง

ลักษณะดังกล่าว ทำให้หมู่บ้านที่ทำวิจัยมีประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับการอพยพเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานของกลุ่มชาติพันธุ์ที่หลากหลาย สรุปลงแต่ละบ้านได้ดังนี้

บ้านปากยาม แต่เดิมเป็นที่พักชั่วคราวของคนลาวจากแขวงคำม่วนที่เดินทางเข้ามาซื้อเกลือกลับประเทศลาว ต่อมามีคนจากหลายพื้นที่หลายชาติพันธุ์อพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือน เช่น คนญวนเข้ามาช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ และคนไทยจากอุบลและไทรนครจากนครพนม ทำให้บ้านปากยามกลายเป็นท่าเรือแลกเปลี่ยนสินค้าของแม่น้ำสงคราม

บ้านท่าบ่อ ไทบ้านระบุว่าคนกลุ่มแรกที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานมาจากแขวงคำม่วนและแขวงจำปาศักดิ์ โดยเดินทางเข้ามาค้าขายและหาปลาตามลุ่มน้ำสงคราม ต่อมาเห็นว่าบริเวณบ้านท่าบ่อเป็นทำเลที่เหมาะสมแก่การตั้งบ้านเรือนจึงตั้งบ้านขึ้น

ต่อมาในช่วงสงครามโลกครั้งที่ ๒ คนญวนได้เข้ามาเป็นลูกจ้างเรือกะแซงเมื่อเห็นความอุดมสมบูรณ์ของแม่น้ำสงคราม จึงเข้ามาตั้งบ้านเรือนที่บ้านท่าบ่อเพิ่มเติม ต่อมาคนไทยจากอุบลราชธานี นครพนม และยโสธร และคนจีนได้เข้ามาค้าขายและย้ายเข้ามาตั้งบ้านเรือน ทำให้บ้านท่าบ่อกลายเป็นชุมชนขนาดใหญ่และกลายเป็นศูนย์กลางการค้าของกลุ่มน้ำสงคราม

ปัจจุบัน บ้านท่าบ่อประกอบด้วยไทบ้าน ๖ กลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ร่วมกันได้แก่ ไทย ลาว ญ้อ โส้ จีน และญวน

บ้านยางงอย ไทบ้านเชื่อว่าคนกลุ่มแรกสุดที่เข้ามาตั้งชุมชนเป็นคนเขมรที่เดินทางเข้ามาขายสินค้าจำพวก มีด ดาบ เครื่องเงินเครื่องทอง บางคนเข้ามาตามลำน้ำโขง บางคนเดินเท้าเข้ามา และได้ตั้งชุมชนขึ้นบริเวณดอนปู่ตาของไทบ้านยางงอยในปัจจุบัน ไทบ้านยางงอยเชื่อว่าบริเวณดังกล่าวเป็นเมืองเก่าคือ "เมืองโคทมมิตร" (ไทบ้านยางงอยออกเสียงว่า "สมพะมิตร") ต่อมาได้เกิดโรคระบาดและเกิดสงคราม ทำให้เมืองดังกล่าวเป็นเมืองร้าง

หลังจากนั้น ชาวญ้อจากเมืองโง้งและเมืองสาทางฝั่งลาวเดินทางเข้ามาค้าขาย และหาปลา และตั้งบ้านเรือนขึ้นบริเวณที่เป็นป่าช้าเก่าของคนเขมร ปัจจุบันไทบ้าน ยางงอยยังสื่อสารด้วยภาษาญ้อ

บ้านอ้วน เกิดจากไทบ้านที่เดินทางเข้ามาจากปากน้ำไชยบุรีและไทอุบลฯ เข้ามาหาปลาและทำนา และได้ชักชวนญาติพี่น้องย้ายมาด้วย อีกส่วนหนึ่ง เมื่อรู้ข่าวก็อพยพตามมาสมทบ ต่อมาไทบ้านจากยโสธรและมุกดาหารเดินทาง มาซื้อปลาแดก ปลาต้ม ปลาแห้ง หน่อไม้ส้มไปขาย เมื่อเห็นความอุดมสมบูรณ์ จึงได้จับจองที่ดินเพื่อทำนาและสร้างบ้านเรือน

ด้านประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ งานวิจัยไทบ้านพบว่า ไทบ้านในเขตป่าทาม ลุ่มน้ำสงครามตอนล่างมีระบบเศรษฐกิจที่สัมพันธ์กับชุมชนอื่นๆ มาตลอด โดยผ่านพ่อค้าเรือกระแชงที่ล่องเรือขึ้นลงระหว่างแม่น้ำสงครามกับเมืองต่างๆ ที่ตั้งริมฝั่งแม่น้ำโขง และการที่ไทบ้านลุ่มน้ำสงครามตอนล่างขนปลาว่า ปลาต้ม หม่ากระเพาะปลา ปลาแห้งใส่เกลือไปแลกข้าว แลกพริก แลกเกลือกับชุมชน บ้านโคกซึ่งเป็นชุมชนที่อยู่นอกเขตป่าทาม รวมทั้งการนำปลาแห้งไปขายในงานเทศกาลต่างๆ เช่น งานนมัสการพระธาตุพนม

ประมาณปี พ.ศ.๒๔๕๐ ลุ่มน้ำสงครามมี "เรือกำปั่น" ลากเรือกระแชงของ พ่อค้าชาวจีนบรรทุกข้าวและพริกมาขายในลุ่มน้ำสงคราม ขากลับซื้อปลาแดก ปลาแห้ง ปลาย่าง ปลาต้ม และเกลือจากลุ่มน้ำสงครามลงไปขายตามชุมชน สองฝั่งโขงแถบหนองคาย มุกดาหาร อุบล ศรีสะเกษ และประเทศลาว

ในปี พ.ศ.๒๔๕๓ ทางรถไฟได้ตัดถนนจากอำเภอกำแพงแสนเข้าสู่อำเภอ ศรีสงคราม การขนส่งสินค้าทางเรือมีบทบาทน้อยลง พ่อค้าหันมาใช้เส้นทาง ทางบกขนส่งสินค้าจากลุ่มน้ำสงครามไปสู่จังหวัดอื่น ต่อมาได้มีการนำรถยนต์ เข้ามาทำให้จากที่เคยขนเฉพาะปลาแห้ง ปลาต้ม ปลาว่าไปขาย พ่อค้ายังสามารถ ขนปลาสด ผัก หน่อไม้ และเห็ดไปขายเพิ่มเติมด้วย

นอกจากปลาแล้ว วัว-ควาย ก็มีความสำคัญต่อระบบเศรษฐกิจของชุมชน ในลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง เนื่องจากป่าทاملุ่มน้ำสงครามตอนล่างเป็นแหล่งเลี้ยง วัว-ควายที่ใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่งในแอ่งสกลนคร ไทบ้านลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง

ติดต่อกับชาวว้าว-ควาย กับคนไทยในภาคกลางและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
นายฮ้อย ตามด้วยการค้าว้าว-ควายตามตลาดนัด ว้าว-ควายจึงเป็นทรัพย์สินและ
มรดกที่สำคัญของชุมชน

ปัจจุบัน เศรษฐกิจของไทยบ้านในกลุ่มน้ำสงครามตอนล่างก็ยังคงขึ้นอยู่กับ
ผลผลิตจากป่าบุงป่าทาม ทั้งปลาสดและปลาแปรรูป พรรณพืชธรรมชาติ การเลี้ยง
ว้าว-ควาย และการทำ "เกษตรทาม"

การศึกษาพบว่า การหาปลาในป่าทามกลุ่มน้ำสงครามตอนล่างมีการใช้
เครื่องมือหาปลาถึง ๗๙ ชนิด มีทั้งเครื่องมือหาปลาพื้นบ้านในจำนวนนี้มี
เครื่องมือหาปลาพื้นบ้าน ๘ ชนิดได้ถูกเลิกใช้ไปแล้ว และเครื่องมือหาปลา
เชิงพาณิชย์ที่นำเข้ามาใช้โดยกลุ่มคนที่อพยพเข้ามาใหม่

สำหรับการเลี้ยงว้าว-ควาย การศึกษาพบว่า มีความสำคัญมากขึ้นเรื่อยๆ
ดังจะเห็นได้จากจำนวนครอบครัวที่เลี้ยงว้าว-ควาย มีมากขึ้น แต่จำนวนว้าว-ควาย
ต่อครอบครัวลดลง เนื่องจากปัญหาที่เลี้ยงลดลงจากการที่ป่าทามถูกยึดครอง
โดยกลุ่มธุรกิจเกษตรอุตสาหกรรม

ส่วนการทำ "เกษตรทาม" ไทยบ้านมีการทำนาทั้งนาโคกในทาม นาปี และ
นาแข่งในทาม การปลูกข้าวในทามส่วนใหญ่เพื่อการบริโภค หากปีใดที่นาทาม
ไม่ถูกน้ำท่วมและได้ผลผลิตดีก็สามารถขายได้กำไร แต่นานๆ ครั้ง เพราะการทำนา
ในทามเสี่ยงต่อน้ำท่วม

งานวิจัยไทยบ้านพบว่า ในอดีต การทำนาทามมีการใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่
หลากหลายถึง ๔๗ ชนิด ต่อมามีการนำพันธุ์ข้าวที่ราชการเข้ามาส่งเสริม ทำให้
ข้าวพื้นเมืองหายไปเหลือปลูกกันเพียง ๗ ชนิดเท่านั้น ส่วนการปลูกพืชผักในทาม
ก็เพื่อบริโภคในครอบครัวเป็นหลัก ไทยบ้านจะปลูกผักสวนครัวหลากหลายพันธุ์
ผสมผสานในข้าวไร่บริเวณริมน้ำสงคราม หนอง และห้วย ในฤดูแล้ง

ในด้านประวัติศาสตร์นิเวศทาม งานวิจัยไทยบ้านพบว่า ระบบนิเวศป่าทาม
ที่เคยอุดมสมบูรณ์ได้ถูกคุกคามมาโดยตลอด ในระยะแรกเกิดจากการนำเครื่องมือ
หาปลาเชิงพาณิชย์เข้ามาใช้ การเผาถ่านในป่าทาม การที่ป่าทามจำนวนมากถูกบุกรุก
และยึดครองโดยธุรกิจเกษตรอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ บริษัทเหล่านี้ยังมีการใช้

สารเคมีและปุ๋ยเคมีส่งผลต่อคุณภาพน้ำในป่าทาม

นอกจากนั้น ภายในชุมชนเองก็มีค่านิยมในการประมงการกักปลาเพื่อนำเงินมาใช้ในการพัฒนาหมู่บ้าน ซึ่งเกิดจากการที่ราชการส่วนท้องถิ่นเข้าไปสนับสนุนให้เกิดการพัฒนา เมื่องบประมาณไม่พอจึงหาเงินมาใช้ในการพัฒนาด้วยการประมงการกักปลา

ในปัจจุบัน ป่าทاملุ่มน้ำสงครามตอนล่างกำลังถูกคุกคามจากการสร้างเขื่อนกันแม่น้ำสงครามตอนบนที่สร้างบริเวณที่เป็นแหล่งเกลือ ทำให้เกิดการแพร่กระจายของดินเค็มและน้ำเค็ม

นอกจากนั้น ในช่วง ๓ ปีที่ผ่านมา จากการเฝ้าสังเกตของนักวิจัยไต้หวัน พบว่าระดับน้ำในแม่น้ำสงครามตอนล่างมีการขึ้นลงผิดปกติ ซึ่งคาดว่าเกิดจากผลกระทบการพัฒนาในเขตแม่น้ำโขงตอนบน ส่งผลให้น้ำในลำน้ำสงครามแห้งและขึ้นลงผิดปกติด้วย ผลที่ตามมาก็คือ ระบบนิเวศเปลี่ยนแปลง เกิดการระบาดของตะไคร่น้ำ ปลาอพยพและวางไข่ช้าลง ปริมาณปลาที่อพยพเข้ามาก็น้อยลง นอกจากนี้ ยังทำให้ไต้หวันไม่สามารถจัดงานบุญประเพณีในแม่น้ำสงครามในฤดูแล้งได้เนื่องจากระดับน้ำไม่แน่นอน

ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าทามเห็นได้จากการที่นักวิจัยไต้หวันได้จัดให้ปลารวมชาติที่พบในลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง เป็นปลาใกล้สูญพันธุ์ ๑๔ ชนิด ได้แก่ ปลาสะนาค ปลาขบ ปลาอีจัน ปลาเกาะ ปลาตาบลาว ปลาเค็ง ปลาผาอง ปลาฝาโล ปลาโอดโอ ปลาพอน ปลาบึก ปลาเสือดอ ปลาเสือดาย และปลาชวย เป็นปลาสูญพันธุ์อีก ๑๑ ชนิด ซึ่งหมายถึงปลาที่ไต้หวันไม่พบในลุ่มน้ำสงครามเป็นเวลา ๕๐ ปีขึ้นไป ได้แก่ ปลาตองลาย ปลาสะงั่ว ปลาคุน ปลากง ปลาโพง ปลาแก้ว ปลาหางพร้าว ปลาแกง ปลาหัว ปลาเกด และปลาแมว ปลาทั้ง ๑๑ ชนิดนี้เป็นปลาอพยพขึ้นลงจากแม่น้ำโขงสู่ลำน้ำสงคราม

ท่ามกลางวิกฤติของป่าทاملุ่มน้ำสงครามตอนล่าง ไต้หวันได้ตระหนักและพยายามแก้ไขปัญหา เช่น การจัดตั้งเขตอนุรักษ์พันธุ์ปลาในชุมชนและตั้งกฎเกณฑ์ไม่ให้มีการใช้เครื่องมือหาปลาเชิงพาณิชย์หรือผิดกฎหมาย และยังใช้ภูมิปัญญาไต้หวันสร้าง "หุ่่ม" ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของปลา กิจกรรมเหล่านี้ได้รับการสนับสนุน

จากหน่วยงานราชการระดับอำเภอ และบางชุมชนก็นำโดยพระสงฆ์

อย่างไรก็ตาม พื้นที่อนุรักษ์นี้มีข้อยกเว้นสำหรับการเป็นสวัสดิการให้กับ
คนด้อยโอกาสในชุมชนสามารถลงจับปลาได้ในบางโอกาส

ความจริงแล้ว การอนุรักษ์ปลาของชาวบ้านมีมานานแล้วในรูปแบบของ
"พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์" ที่คนท้องถิ่นจะให้ความเคารพ ไม่เข้าไปจับปลา หากละเมิด
ก็เชื่อว่าจะมีอันเป็นไป